

UTOPIES I REBEL·LIÓ

LIZ RUSSELL, UNA VIDA ACADÈMICA

Edició a cura de Joana Zaragoza Gras i Elisabet Huntingford Antigas

Manu mariti interfecta: violència de gènere a l'antiga Roma

Diana Gorostidi Pi

Resum

Este trabajo tiene como objetivo ilustrar algunas muertes de mujeres a manos de sus compañeros sentimentales, maridos o amantes, en época romana. Empezando por la relación idílica que representa el amor conyugal, documentada epigráficamente y enfatizada por la literatura moralizante, algunos episodios escapan del arquetipo, mostrando una realidad cruel que trascendió el olvido gracias a su registro en las fuentes textuales. La excepcional documentación de estos casos tanto en la literatura como en la epigrafía conserva hoy el recuerdo de estos asesinatos, con detalles que permiten conocer el modo de la muerte, incluso los nombres de los culpables.

Abstract

The aim of this paper is to illustrate some womish death by their partners, husbands or paramours, in Roman times. The starting point is marital love, which represents the idyllic sentimental relationship, as it appears in inscriptions and is emphasized by moralising literature. But some episodes break away from this archetype and show cruel facts that transcended oblivion thanks to be collected in ancient textual sources. The documentation in literature and in epigraphy of these events keeps exceptionally the memory of these murders, with details about the manner of death, even the names of criminals.

Paraules clau

Sine querella, Tàcit, feminicidis, morts passionals, epigrafia funerària.

Currículum

Diana Gorostidi Pi és llicenciada en Filologia Clàssica (Barcelona 1997) i doctora en Ciències de l'Antiguitat (Saragossa 2008). Actualment és professora Lectora de Llatí a la URV i investigadora del ICAC, especialista en epigrafia romana. Ha publicat molts treballs sobre *Tusculum* (Itàlia) i *Tarraco*, i ha participat en

nombrosos congressos nacionals i internacionals. És autora del llibre *Ager Tarraconensis. Les inscripcions romanes* (Tarragona, 2010) i editora del volum *Géza Alföldy. Estudios tarraconense* (Tarragona 2017).

***Manu mariti interfecta*: violència de gènere a l'antiga Roma**

Diana Gorostidi Pi¹

La violència de gènere a Roma és un tema que està justament agafant un fort interès per part dels especialistes en història de les societats antigues.² Són diversos els treballs que en fan ressò de les relativament poques testimoniances literàries d'aquesta situació viscuda per dones i altres col·lectius marginats de les societats antigues, a les que s'afegeix l'epigrafia llatina, que aporta alguns testimonis directes i molt vius d'aquesta realitat. Aquest treball té, per tant, l'objectiu il·lustrar casos on la mort de dones a mans dels seus companys barons, marits o amants, han estat recordades a les fonts textuales, transmises pels antics autors o directament per l'epigrafia, que n'ha conservat memòria d'aquests assassinats.

El context habitual d'aquest maltractament amb resultat de mort es troba dins de l'àmbit privat, del matrimoni en primer terme. Tot i així, no és habitual trobar informació d'aquest tipus als epitafis, tampoc a l'actualitat, ja que la immensa majoria dels textos funeraris que recorden dones ho fan com a esposes les més incomparables, les mares més dolces o les filles més estimades (*carissima, piissima, sanctissima, incomparabilis, dulcissima...*), que han rebut l'honor de la memòria perpètua de tenir el seu nom escrit al damunt d'un monument. Són textos tipificats, on els adjectius que defineixen el bon caràcter, les qualitats i aptituds morals de les difuntes són, tanmateix, els mateixos o molt semblants dels seus companys, fills o germans.³

---

¹ Grup de Recerca *Literatura, Iconografia i Recepció de l'Antiguitat (LIRA)* de la URV-ICAC. Vull agrair la Joana Zaragoza i l'Elisabet Huntingford, organitzadores de la jornada *Tàcita Muta*, i coordinadores d'aquest volum. Totes les traduccions dels textos llatins, literaris i epigràfics, són de l'autora, llevat s'indiqui el contrari.

² Per exemple, Mary Beard, per citar una de les especialistes més reconeguda internacionalment (vegeu BEARD, 2018), però també són imprescindibles per a la recerca els treballs recollits a JOSHEL i MURNAGHAN, 1998, MOLAS *et al.*, 2006 i FUENTE i MORÁN, 2011. La selecció dels casos que es comentaran al llarg del text deu molt a l'article de PASQUALINI, 2015, i CASELLA, 2017.

³ L'epigrafia llatina és, en gran part, formulària. És a dir, el text recordat en el suport perdurable, la pedra principalment, està compostat d'un seguit de expressions que formen part del registre lèxic i semàntic estereotipat segons el seu propòsit. Això és especialment clar per l'epigrafia honorífica i oficial, però també per la votiva i la funerària, que tot i ser privada, té sempre un caràcter eminentment públic. Malgrat això, hi ha sempre excepcions, i el cas de les inscripcions funeràries ofereixen alguns documents molt il·lustratius.

Sine ulla querella

En el cas dels matrimonis, a més d'enaltir totes aquestes bones aptituds i qualitats compartides pels cònjuges, destaca una fórmula que, pel tema que ens ocupa, ens interessa: es tracta de la fórmula *vixit sine querella*, és a dir, va conviure amb el seu company sense ésser motiu de queixa, sense cap baralla, sense greuges, com a representació del veritable amor conjugal.⁴ Aquest és el cas, per exemple, de *Scribonia Hedone*, esposa de *Q. Tampus Hermeros*, recordada en una urna de Pisa (Itàlia), profusament decorada i amb el tondo central que il·lustra la parella propietària, probablement uns rics lliberts, segons es dedueix dels noms d'origen grec de tots dos. Van ser un matrimoni feliç que va durar divuit anys. Li dedica el marit a la muller, que està representada al frontó en posició reclinada, amb la qual va viure *sine querella* i que per l'amor que li tenia va jurar de no tornar-se a casar mai més:

CIL XI, 1491 (Pisa, Itàlia): D(is) M(anibus) Scriboniae Hedone / Q(uintus) Tampus Hermeros / coniugi karissimae fec(it) c<um> qua vix(it) an(nos) XVIII sin(e) / querella cuius desiderio iuratus se post ea(m) / uxore(m) non habituru(m).

«Als Déus Mans de *Scribonia Hedone*. *Q. Tampus Hermeros* a la seva molt estimada cònjuge, amb la que va viure divuit anys sense queixa, per enyorança d'ella ha jurat que després d'ella no tornarà a prendre muller.»

Aquí tenim un tret diferencial d'aquest personatge, que no només li regala un monument funerari preuat i de prestigi sinó que manifesta també per escrit el dolor i l'enyorança eterna de la seva pèrdua. No tots els vidus són tan explícits com *Hermeros*. La majoria dels casos el text es limita a manifestar la bona relació

---

⁴ Per exemple, Valeri Màxim (s. I dC) va dedicar a l'amor conjugal (*De amore coniugali*) un dels deus llibres dels *Facta et dicta memorabilia*. Sobre el tema de l'amistat entre els esposos, vegeu WILLIAMS, 2012: 63-115.

durada en el temps de la parella. Cal tenir present que els matrimonis eren la majoria de les vegades de conveniència, fixats pels pares amb poca o nul·la possibilitat d'elecció entre els candidats, per la qual aquesta característica ha de ser considerada no només com a *topos*, que ho és, si no també com a element distintiu probablement volgut pels comitents de les inscripcions.

Aquesta és la làpida funerària de Cecília Venusta, filla de Luci, de la ciutat de *Byllis*. Ens trobem en àmbit grec, tot i ser una inscripció llatina, amb tota la formulació i la estètica romana. El text manifesta que la difunta es troba enterrada amb el seu marit *Lartidius Naissus*, amb qui va viure *comme-il-faut* quaranta dos anys, sense cap queixa:

AE 1923, 39 (Apollonia, Macedònia, I dC): Caecilia L(uci) f(ilia) / Venusta Byllid(ensis) / cum Lartidio Naisso / marito suo hic sita est / cum quo annis XXXXII / sine querella sanctissime vixit.

«*Caecilia Venusta*, filla de *Lucius*, de *Byllis* [ciutat grega d'Il·líria], aquí jeu amb el seu marit *Lartidius Naissus*, amb qui va viure santíssimament quaranta dos anys sense queixa.»

Van viure també "sense queixa" *T. Canius Restitutus* i *Memmia Nice* vint-i-tres anys i trenta dies (és a dir, un mes exacte!), i els seus fills els hi van dedicar un gran sarcòfag decorat:

CIL V, 8353 (Aquileia, Itàlia): D(is) M(anibus) / T(ito) Canio Restituto / et Memmiae Niceni / coniugibus qui vixer(unt) / in se sine ulla qu{a}erell(a) / annis XXIII diebus XXX / filii parentibus posuerunt.

«Als Déus Mans. A *T. Canius Restitutus* i *Memmia Nice*, cònjuges que van viure sense cap queixa entre ells vint-i-tres anys, trenta dies. Els fills, als seus pares, van posar.»

Manifestacions de l'estima dels parents pròxims pels seus cars, de pares i fills que van viure com correspon a famílies decents i tradicionals, d'acord amb les formes establertes del matrimoni romà, les característiques del qual, estan basades, *grosso modo*, en la idea de la dona esposada *domiseda*, és a dir, la que roman a casa per cuidar de la llar i a créixer els fills, i del marit, el ciutadà, que es dedica als afers públics i als negocis familiars. Clar que no hem d'oblidar que el que s'escriu en els epitafis, tot i referir-se a l'àmbit privat, no deixa de ser públic: és a dir, exposat a la contemplació de tercers. Era realment tan idíl·lica la vida matrimonial? Les fonts semblen també dir el contrari, ... però només de tant en tant.

Agustí d'Hipona, que no era precisament un paladí de les dones, ens revela una imatge molt reveladora. Dins de la narració de les seves *Confessions* en la que explica l'actitud de la seva mare, Mònica, passiva i patidora vers el maltractament del seu marit, el fill Agustí deia, en to d'elogi, que ella perdonava els seus adulteris i que tampoc es queixava dels cops, ja que era allò habitual veure les marques en les cares de les dones casades amb homes molt menys ferotges que el seu:

ita autem toleravit cubilis iniurias ut nullam de hac re cum marito haberet umquam simultatem (...). Denique cum matronae multae, quarum viri mansuetiores erant, plagarum vestigia etiam dehonestata facie gererent (...).

«va suportar de la manera les injúries del tàlam, que mai va tenir cap baralla amb el seu marit sobre aquest tema. (...). Finalment, com que moltes matrones casades, els marits de les quals eren més mansos, portaven restes dels cops fins i tot en els seus deshonorats rostres (...).»⁵

Sine ulla querella?

---

⁵ Agustí d'Hipona, *Confessions* IX 9, 19. Sobre l'actitud de Mònica, mare d'Agustí, i altres dones del seu entorn, vegeu CLARK, 1998 i CASELLA, 2017: 276.

A *Tarraco* tenim un exemple que, segons la interpretació del prof. Alföldy, pot demostrar com l'epigrafia llatina de tant en tant se surt també del guió i ens ofereix un joc, quasi irònic, de les possibilitats del propi i característic formulari epigràfic. Es tracta de la inscripció funerària del marit *Terentius Nicomedes* a la seva dona *Luceia Optata*. El text comença amb la típica invocació als Déus Mans, i el nom del marit *Terentius Nicomedes* que li dedica el monument a la seva dona, *Luceia Optata*. Continua amb una part de més difícil interpretació, però sembla tornar a la lògica cap al final, amb la clausura estereotipada: "li va fer a qui ben s'ho mereix". Fins aquí, tot normal. La part central, però, pot ser interpretada com una mena de diàleg condensat entre tots dos cònjuges que, lluny de immortalitzar el seu amor incondicional, reproduïxen precisament una *querella*, és a dir, una encesa discussió marital:

CIL II²/14, 1682 (Tarraco): D(is) M(anibus) / Terentius Nicomedes / Luc(c)eiae Optatae sive / libertae sive uxori / ego quomodo potui fe/ci nunc filium meum / times tota f<o>r<i>s habi/tasti multi de tuo gra/tulati sunt <P>randius / Alienus m<e> toto tempore / summus levis b(ene) m(erenti) f(ecit).

«A los Dioses Manes. *Terentius Nicomedes* a su liberta y esposa *Luceia Optata*:

Nic.: "¡Yo lo hice como pude!

Opt.: ¡Ahora tienes miedo a mi hijo!

Nic. ¡Tú estabas siempre fuera!

Opt. ¡Muchos han desayunado a tu costa!

Nic. ¡Así pues, siempre fue un extraño para mí!

Opt. ¡Pero es un gran hombre!

Nic. ¡No, es un hombre insignificante!

Se lo dedica, que bien lo merece» (Trad. G. Alföldy)⁶.

---

⁶ ALFÖLDY, 2003: p. 175. Vegeu també la traducció alternativa de Jaime Siles i Ricardo Hernández (2010: p. 439): "A LOS DIOSSES MANES. TERCICIO NICOMEDES A LUCEYA OPTATA, TANTO EN SU CONDICIÓN

No sabem si van arribar realment a les mans, si més aviat van voler reproduir un tall de la seva quotidianitat o si, simplement, van voler fer befa del seu caràcter bregós, amb ironia i sentit de l'humor.

Uxorcidis

Una altra història, aquesta no gens divertida, ens la explica l'epitafi de *Iulia Maiana*, de Lió, amb qui de fet entrem de ple en el tema que ens ocupa: la mort violenta de dones a mans d'homes.⁷ Es tracta del primer dels dos únics documents fins ara coneguts que han estat transmesos epigràficament –les fonts ens il·lustren de més– pels quals sabem de dones assassinades pels seus marits, gràcies al fet que els seus familiars van voler recordar eternament aquest trist final:

CIL XIII, 2182 (Lugdunum, França): D(is) M(anibus) / et quieti aeternae Iuliae Maianae feminae sanctissimae manu mariti crudelissim(e) interfect(ae), quae ante obi(it) quam fatum dedit, cum quo vix(it) ann(os) XXVIII ex quo liber(os) procreav(it) duos puerum / ann(or)um XVIII puellam annor(um) XVIII. O fides o pietas. Iul(ius) Maior frater sorori dulciss(imae) et [Ing]enuinius Ianuarius fil(ius) eius p(onendum) [c(uraverunt) et su]b a(scia) d(edicaverunt)].

«Als Déus Mans i a la tranquil·litat eterna de *Iulia Maiana*, dona santíssima que va morir abans del què el fat li va concedir, morta per la mà del seu cruelíssim marit, amb qui va viure vint-i-vuit anys i del que va tenir dos fills, un nen de dinou anys i una nena de divuit. O, fidelitat, o pietat!. *Iulius*

DE LIBERTA COMO EN LA DE ESPOSA. Opt.- Yo lo he hecho como he podido; y ahora tú recelas de mi hijo. Nic. – Te has pasado toda la vida fuera de casa; muchos se lo pasaron bien a tu cosat. Opt. – Comí a expensas de los demás en todo momento: soy una rata caprichosa. SE LO HIZO A LA QUE BIEN LO MEREÍA" [en versaleta s'indica la capçalera i el tancament de la inscripció amb les fórmules funeràries habituals].

⁷ Sobre aquest testimoni, vegeu l'extens estudi de PAVÓN, 2011, seguida per CASELLA, 2017: 281-282.

Maior, el seu germà a la seva dolcíssima germana, i els seu fill *Ingenuinius Ianuarius* van encarregar-se de fer-li i li van dedicar *sub ascia*».

L'epitafi ha estat dedicat pel seu germà, *Iulius Maior*, i el seu fill gran, *Ingenuinus Ianuarius*. La dona va viure vint-i-vuit anys amb l'home que finalment la va matar. Li va donar, però, dos fills, un noi i una noia, arribats a l'edat adulta. El text diu que ho va fer *manu*, és a dir, amb la seva pròpia mà, tot i que aquesta expressió no pot considerar-se del tot literal, ja que cal tenir en compte també la possibilitat del joc de paraules amb el matrimoni *cum manu* o *sine manu*, fórmula segons la qual la dona entrava dins de la família del marit i quedava sota la seva jurisdicció (forma pròpia dels matrimonis de famílies aristocràtiques i en boga a inicis de l'imperi). En qualsevol cas, l'expressió *manu mariti* indica a tota llum intervenció directa del marit, ja sigui a cops de puny, amb un estri (pal, punyal) o empesa cap al buit. El text invoca a la *fides* i a la *pietas*, dues virtuts sacrosantes per les quals el germà, per fidelitat, i el fill, per pietat, consagren el monument *sub ascia*, un ritual funerari molt estès per Hispània, Itàlia i la Gàl·lia. En qualsevol cas, aquí queda condemnat a l'oblit el nom del marit, una reacció ben lògica donat el caràcter de permanent memòria que adquirien els monuments funeraris.

Una altra dona, aquesta de família més modesta, tot i que amb la capacitat per dedicar-li una inscripció funerària, també és recordada per haver estat morta a mans del seu marit.⁸ En aquest cas, *Prima Florentia* va ser llençada al riu. La inscripció és del port de Roma, entre *Ostia* i *Portus*, i el riu Tíber està explícitament citat al text:⁹

IPOstie A, 210 = ISIS 321 (Ostia-Portus, s. II dC): Restutus Piscine(n)sis / et Prima Restuta Primae / Florentiae filiae carissimae / fecerunt qui(!) ab Orfeu marit<o> in / Tiberi decepta est December co<g>natu//s // posuit q(uae) vix(it) ann(os) XVI.

---

⁸ Sobre aquesta inscripció, vegeu PASQUALINI, 2015.

⁹ Sobre aquest cas, vegeu CASELLA, 2017: 279-281.

«*Restutus Piscinensis* i *Prima Restuta* ho van fer per a la seva molt estimada filla *Prima Florentia*, qui va ser llençada al Tíber pel seu marit Orfeu. Va viure setze anys. El seu parent de sang *December* li va dedicar.»

Restutus Piscinensis, probablement un pescador o criador de peixos, i la seva dona *Prima Restuta*, li dediquen a la seva filla de setze anys, probablement casada de poc temps amb *Orfeus*. En un segon moment s'afegeix un segon text on apareix el nom de *December*, un *co-gnatus*, és a dir, parent de sang, potser un germanastre, que s'encarrega de que la inscripció que encarreguen -i paguen- els pares sigui feta. A diferència del cas de *Iulia Maiana*, impacta al lector d'avui la voluntat de recordar la manera de morir de la noia, llençada al riu, així com també l'ignominiós nom del marit culpable.

Alguns uxoricidis apareixen també recordats a les fonts escrites, com hem avançat, que revelen que aquests assassinats domèstics i de gènere afectaven totes les classes socials. Tàcit és un historiador de finals del segle I dC i va ser un cronista excepcional del cercle imperial i aristocràtic. Ell era senador i descendia d'una molt il·lustre família. Dins dels seus *Annals*, que recullen la vida dels emperadors de la família Julio-Clàudia, recorda un cas molt famós a l'època de Tiberi, que va acabar amb el suïcidi del marit culpable (Tàcit, *Annals*, IV, 22):

Per idem tempus Plautius Silvanus praetor incertis causis Aproniam coniugem in praeceps iecit, tractusque ad Caesarem ab L. Apronio socero turbata mente respondit, tamquam ipse somno gravis atque eo ignarus, et uxor sponte mortem sumpsisset. non cunctanter Tiberius pergit in domum, visit cubiculum, in quo reluctantis et impulsae vestigia cernebantur. Refert ad senatum, datisque iudicibus Vrgulania Silvani avia pugionem nepoti misit. quod perinde creditum quasi principis monitu ob amicitiam Augustae cum Vrgulania. Reus frustra temptato ferro venas praebeuit exolvendas. Mox Numantina, prior uxor eius, accusata iniecisse carminibus et veneficiis vaecordiam marito, insons iudicatur.

«Devers el mateix temps, el pretor Plauci Silvà, per motius desconeguts, llançà per la finestra la seva muller Aprònia, i, citat davant del cèsar pels seu sogre L. Aproni, respongué amb la ment ofuscada que ell es devia trobar afeixugat pel son i estrany al que l'envoltava, quan la seva dona es donà a dretcient la mort. Sense vacil·lar, Tiberi corre cap a l'alcova: s'hi veien encara rastres de la resistència de la dona i de la seva defenestració. Fa el report al senat i són designats els jutges; però Urgulània, àvia de Silvà, envià un punyal al seu nét. Hom cregué que així havia seguit el consell del príncep, a causa de l'amistat d'Augusta amb Urgulània. El reu, després d'haver provat endebades el ferro, es féu obrir les venes. Tot seguit Numantina, la seva primera muller, acusada d'haver fet tornar boig el marit amb encantaments i filtres, és declarada innocent». (Trad. Miquel Dolç 1965, FBM, p. 96).

Diverses coses copsen la nostra atenció: la indolent resposta donada pel marit a la pregunta dels inquisidors i, especialment, o al menys personalment, l'actitud sherlockholmiana *avant la lettre* de l'emperador Tiberi, que personalment es desplaça al lloc dels fets per inspeccionar *de visu* l'escenari del crim i en treu òbvies conclusions. Des d'un punt de vista de les reaccions, destaca el gest de l'àvia, que no dubta a oferir una sortida digna al nét, que veu ja condemnat en el judici que es realitza davant el senat amb l'emperador en persona com a fiscal del cas (*Tiberius refert ad senatum, datique iudicibus*): el suïcidi era la sortida més noble pels nobles romans, una manera de conservar el bon nom de la família i descendents, ja que la infàmia anava *ad personam*. No obstant, Tàcit es preocupa de descriure el tarannà covard de *Plautius Sivanus*, que tot i ser fill de senadors, li falla la mà a l'hora de tallar-se les venes i demana que li tallin.¹⁰

Tot i això, com si encara no fos suficient, es busca un culpable, que és naturalment una altra dona, la seva ex Numantina, acusada d'haver tingut part en l'episodi, titllant-la de metzinera i bruixa. Donada l'absurditat de l'assumpte,

---

¹⁰ Sobre aquest episodi. Vegeu CASELLA, 2017: 284-286, amb ampli comentari sobre les implicacions jurídiques.

és, no obstant, deixada en llibertat. Tàcit, però, ens recorda aquesta acusació de Numantina, un episodi que deixa una pinzellada més de notes sòrdides dins de la caracterització del regnat d'un dels emperadors més sòrdids i detestats per la història (especialment de la història explicada pel propi Tàcit).

Amors passionals, gelosia mortal

Mort de dones a mans dels respectius marits, però també d'amants embogits de gelosia. Mort de dona a mans d'home. Continuem amb Tàcit, que ens explica un segon cas, també molt famós al seu moment. Els protagonistes són *Pòncia* i *Octavius Sagitta*, un personatge també de molt il·lustre família. És molt interessant el vocabulari emprat pel narrador per a la descripció del comportament de la dona, la seva relació extra marital i de la consumació de l'assassinat (Tàcit, *Annals*, XIII, 44):

Per idem tempus Octavius Sagitta plebei tribunus, Pontiae mulieris nuptae amore vaecors, ingentibus donis adulterium et mox, ut omitteret maritum, emercatur, suum matrimonium promittens ac nuptias eius pactus. sed ubi mulier vacua fuit, nectere moras, adversam patris voluntatem causari repertaque spe ditioris coniugis promissa exuere. Octavius contra modo conqueri, modo minitari, famam perditam, pecuniam exhaustam obtestans, denique salutem, quae sola reliqua esset, arbitrio eius permittens. ac postquam spernebatur, noctem unam ad solacium poscit, qua delentis modum in posterum adhiberet. statuitur nox, et Pontia consciae ancillae custodiam cubiculi mandat. ille uno cum liberto ferrum veste occultum infert. tum, ut adsolet in amore et ira, iurgia preces, exprobratio satisfactio, et pars tenebrarum libidini seposita; ea quasi incensus nihil metuentem ferro transverberat et adcurrentem ancillam vulnere absterret cubiculoque prorumpit. postera die manifesta caedes, haud ambiguus percussor; quippe mansitasse una convincebatur. sed libertus suum illud facinus profiteri, se patroni iniurias ultum esse. commoveratque quosdam magnitudine exempli, donec ancilla ex vulnere refecta verum aperuit. postulatusque apud consules a patre interfectae,

postquam tribunatu abierat, sententia patrum et lege de sicariis condemnatur.

«Devers el mateix temps, el tribu de la plebs Octavi Sagita, enfollit d'amor per Pòncia, una dona casada, compra a força de grans presents l'adulteri, es compromet a esposar-la i rep d'ella l'acceptació del casori. Però quan la dona es veié lliure, ordia més i més dilacions, pretextava l'oposició de la voluntat del seu pare i, com havia trobat l'esperança d'un marit més ric, es deslligava del seu compromís. Octavi, al seu torn, tan aviat es queixava com amenaçava, invocant la pèrdua de la seva reputació, l'exhauriment de la seva fortuna, i, en fi, confiant la seva vida, únic bé que li restava, a l'arbitri de Pòncia. I en veure's sempre menyspreat, reclama almenys una nit com alleujament de la seva angúnia, a fi de poder, amb aquest apaivagament, dominar en el futur el seu amor. És fixada la nit, i Pòncia encomana a una serventa de la seva confiança la custòdia de l'alcova. El tribu, acompanyat d'un sol llibert, hi entra amb un ferro amagat sota el vestit. Llavors, com succeeix quan s'ajunten l'amor i la ira, venen les renyines, els precs, els reprotxes, els arranjaments; fins una part de la nit és dedicada al plaer. Com si aquest li hagués encès el furor, Octavi traspasa amb el punyal Pòncia que res no temia i, en acudir-hi la serventa, se'n desembarassa ferint-la i es precipita fora de la cambra. L'endemà és descobert l'assassinat i no hi ha cap dubte sobre el criminal: que havia passat la nit amb ella, era cosa sabuda. Però el llibert declarà que era seu aquell crim i que havia venjat els ultratges contra el seu patró; havia arribat a commoure algunes persones amb la grandesa d'aquest exemple, quan la serventa, refeta de la ferida, revelà la veritat. Fou acusat el tribu davant dels cònsols pel pare de la víctima, quan hagué sortit de la magistratura, i fou condemnat per la sentència del senat d'acord amb la llei contra els sicaris». (Trad. Miquel Dolç 1968).

En aquest cas, Tàcit posa de manifest també l'actuació de la justícia per apel·lació del pare de la víctima als cònsols, que un cop perduda la immunitat de magistrat

–*Octavius Sagitta* era tribú de la plebs, una figura sacrosanta dins de la política romana- li fos aplicada la legislació apropiada. *Sagitta* era el fill d'un il·lustríssim general d'August, que tenim recordat en una inscripció d'Itàlia, magistrat i tribú de les legions, ma dreta d'August durant les conquestes de la zona del Danubi (*Retia* i *Vindelicia*), i que va passar deu anys a Hispània (*CIL IX, 3035* (Castelvecchio, Itàlia).

Tot i això, se li va aplicar igualment la *Lex Cornelia de sicariis et beneficiis* (d'assassins i enverinadors), establerta l'any 81 aC., que castigava durament els freqüents homicidis a finals de la República. És a dir, el pare de Pòncia, un important senador, va aconseguir que un assassinat passional for considerat assassinat quasi polític, en qualsevol cas punible fins i tot amb la pena màxima, commutable per l'exili. A *Octavius Sagitta* el van condemnar a ser deportat en una illa, de la que va tornar a Roma per un temps després de l'assassinat de Neró, però li va ser confirmat de nou la sentència amb l'emperador Vespasià.

L'episodi pot ser contrastat, *mutatis mutandis*, amb la icònica violació de Lucrecia, de la que Tàcit en beu detalls segons la narració de Titus Livi: l'*amore ardents* de Tarquini recorda l'*amore vaecors* d'*Octavius Sagitta*, així com l'ús del *ferrum veste occultum*, *ferrum in manu* que trobem en els respectius texts. La iconografia, ben present al cap dels lectors tacitians, s'encarrega de la resta (Livi I, 58):

(...) Sex. Tarquinius (...), amore ardens,(...), stricto gladio ad dormientem Lucretiam venit sinistraque manu mulieris pectore oppresso, tace, Lucretia, inquit, Sex. Tarquinius sum; ferrum in manu est; moriere, si emiseris vocem.

«... Tarquini (...) ardent d'amor, (...), desembeinada l'espasa s'atansa cap a Lucrecia que dormia i oprimint el pit de la dona amb la ma esquerra, calla, Lucrecia, li diu, sóc Tarquini, tinc un ferro a la mà; moriràs si alces la veu.»

L'amor i la violència de la passió insatisfeta poden anar, malauradament, de la mà: recordem ara un grafit de Pompeia, on un amant desesperat amenaça directament amb donar una pallissa fins i tot a la mateixa deessa Venus:

CIL IV, 1824: Quisquis amat veniat Veneri volo frangere costas / fustibus et lumbos debilitare deae / si potest illa mihi tenerum pertundere pectus / quit ego non possim caput i[ll]ae frangere fuste.

«Qui estimi, que vingui (i escolti): a la deessa Venus vull trencar les costelles a bastonades i massacrar-li l'esquena. Si ella pot colpejar el meu tendre pit, perquè no puc jo trencar-li el cap amb un bastó?»

Un subtil i tendre exemple d'amor no correspost.

Penyores d'amor amb fatídica conseqüències

En contraposició, d'un amant desesperat i maltractador, passem a un amant també desesperat, però per la pèrdua de la dona estimada, fatalment morta durant un robatori.¹¹ Les joies d'or, com a penyores d'amor són, en aquest cas, la causa de l'assassinat de la jove a mans dels delinqüents. L'epitafi de la dona està compost en bells versos de cadència grega, ben incisos, amb bella paleografia, al damunt d'un pedestal que segurament devia suportar la resta del monument on es trobaria representada la figura i el nom de l'estimada i del seu desconsolat amant, que malauradament no s'han conservat:

CIL VI, 5302 (Roma). (s. I dC): Quicumque legis titulum iuvenis quoi sua carast / auro parce nimis vincire lacertos / illa licet collo laqueatos inliget artus / et roget ut meritis praemia digna ferat // Vestitu indulge splendentem supprime cultum / sic praedo hinc aberit neq(ue) adulter erit

---

¹¹ Les morts violentes a mans de lladres es troben també documentades epigràficament. Sobre aquest tema, vegeu GUNELLA, 1995, PANCIERA, 2006 i BUONOPANE, 2016. Sobre els problemes de la seguretat als carrers i a les carreteres en època romana, vegeu RICCI, 2018 i, en concret sobre les dones, CARUCCI, 2017.

*/ nam draco consumpsit domina speciosus ab artus / infixumq(ue) viro
Volnus perpetuumq(ue) dedit.*

«Qui llegeixi aquesta inscripció, si és un jove que estima la seva dona, que s'abstingui de envoltar amb or els seus braços. Malgrat ella li ceneixi el coll amb les seves adornades extremitats, i el supliqui poder portar regals dignes dels seus mèrits; que s'acontenti amb vestits, però deixa estar les esplèndides joies: així el lladre s'estarà lluny, i el seductor. Doncs va ser un serpent vistós col·locat sobre el seu braç que va causar la mort de la meva senyora, que a mi, el seu home, li ha obert una ferida perpètua».

En un famós braçalet d'or recuperat els anys 2000 a Pompeia es conserva una inscripció on es llegeix la dedicatòria del *dominus* a la seva esclava (*ancilla sua*). La menció de *dominus* ens fa recordar la *domina* de la inscripció anterior, on és possible entendre una correspondència de senyora i esclau d'amor de to elegíac. Recordarem, de pas, tota la tradició eròtica literària de tradició hel·lenística culminada a la cort d'August amb Properci i Ovidi i els autors del segle I dC. La relació de l'amant i l'estimada, i l'intercanvi de rols entre la *domina* i el *servus amoris*. Tot i les seves connotacions elegíacques, no podem extrapolar-la, al menys en el cas de la braçalet pompeïà, on cal, però, entendre literalment la relació *dominus – ancilla* dels personatges. De totes maneres, el braçalet continua sent un *pignus amoris*, una penyora d'amor, com probablement era el que li van robar a la desconeguda *domina*, causant-li la mort.

Per finalitzar, potser podem entreveure una relació també de caire passional en la mort d'aquesta jove dona de l'altiplà central d'Hispania: *Aiia Turellia*, filla de família benestant, a qui els pares van voler recordar en una estela ben decorada i de qualitat, que va ser morta als vint-i-cinc anys per un esclau (DEL HOYO i RODRÍGUEZ, 2017):

AE 1992, 1037 (Clunia, Huerta de Rey, Burgos): *Aiiae Turelliae C(ai) Turelli f(iliae) an(norum) XXV[- - -] / occis{s}a a s[er]/vo C(aius) Turell[i]us et Vale/ri[a] / - - - - -*.

«Per a *Aiia Turellia*, filla de *Caius Turellius*, de vint-i-cinc anys (...), morta per un esclau. *Caius Turellius* i Valeria... (ho van fer?)»

La grandària de les lletres, la menció expressa de l'anònim esclau fa evident la intenció del record d'aquest assassinat per part d'un personatge d'extracció servil, com a element agreujant de l'acte criminal. L'edat de la noia i l'absència de marit i fills ens situa, probablement, davant d'una dona soltera amb pares ja grans, que van voler recordar la manera del tot inesperada i inusual de la seva mort.

Conclusions

Com a conclusió, podem considerar que, al igual que els superlatius *piissimus*, *dulcissimus*, *incomparabilis*, *carissimus*, etc. referits a les qualitats morals dels difunts formen part dels estereotips de bondat, dolcesa, honestat volguts per recordar les persones estimades, la fórmula *cum qui / cum qua vixit sine querella* certifica igualment una pau conjugal estereotipada que respon a les expectatives socials de qualsevol matrimoni. Existeixen, però, alguns casos en què aquesta característica s'emfatitza fins als extrems, com demostra el cas de *Scribonia Hedone*, el marit de la qual jura fins i tot no tornar-se a casar, volent subratllar que l'amor marital va ser autèntic. Tot i aquesta tendència generalitzada, sabem que va existir violència de gènere en àmbit domèstic, i l'escarsedat de documentació es deu probablement perquè es considerava que el maltractament a les dones era admissible dins normalitat quotidiana, com demostra l'actitud de la mare d'Agustí d'Hipona, que justifica els cops i explica com es poden ocultar a la vista.

Les poques evidències epigràfiques i literàries conegudes són realment excepcionals, però molt il·lustratives. Recorden episodis que van commocionar el cercle més proper de les víctimes, fins al punt de decidir deixar testimoni per

escrit. Tant si es tracta de dones prevenients de l'entorn aristocràtic, com il·lustren els dos episodis recollits per Tàcit, com si venen recollits a les inscripcions funeràries de la resta de població. Segons l'historiador romà, els dos casos exposats demostren l'aplicació de la llei, que va penalitzar els homes responsables de la mort de les respectives companyes. És cert que es tracta de dones de famílies senatòries, tant Pòrcia com Aprònia, els familiars de les quals, en tots dos casos els respectius pares, van exercir el seu poder perquè els crims no quedessin impunes, com exemple de la ignomínia i reprovació social pública dels culpables.

Sense cronista que les recordi, no podem saber quina justícia van rebre els respectius marits de les dones recordades a les inscripcions, *Iulia Maiana* i *Prima Florentia*, de les quals només en el darrer cas es recorda el nom de l'assassí, *Orpheus*. Finalment, tenim documentats assassinats de dones a mans de tercers, com ara *Aiia Turellia*, morta a mans d'un esclau, probablement de confiança, el que va fer que els pares ho recordessin al text, ja fos un amant despítat o un lladre de joies.

Les causes de les morts no es poden saber certament, només en el relat de Pòrcia sabem que l'element passional va ser el detonant, però potser podria haver estat també la causa per a la resta de dones, esclafades per homes controladors i possessius. Com també s'ha vist, gelosia, odi i violència per amor no correspost es documenta en les parets de Pompeia, on es justifica fins i tot el maltractament a mort de la pròpia Venus.

Són, en definitiva, casos excepcionals, documents excepcionals i rars que, no obstant, cal considerar la punta d'un iceberg en una societat, la romana, on l'assassinat de dones només era causa de litigi, de una banda, i digne de memòria, per altra, per una voluntat molt ferma dels seus estimats més propers, que volgueren canalitzar d'aquesta manera la frustració per una pèrdua tan cruel

i dramàtica, sense entregant-se totalment a les consignes estoiques i recurrents sobre el consol i l'acceptació del dolor.¹²

Referències bibliogràfiques

ALFÖLDY, Géza (2003), "Sociedad y epigrafía en Tarraco", dins ARMANI, Sabine; HURLET-MARTINEAU, Bénédice; STYLOW, Armin U. (eds.), *Epigrafía y Sociedad en Hispania durante el Alto Imperio: estructuras y relaciones sociales*, (*Acta Antiqua Complutensia IV*), Alcalá de Henares, 2003 [2004], pp. 161-178.

BEARD, Mary (2018): *Mujeres y poder: Un manifiesto*, Crítica, Madrid, 2018.

BUONOPANE, Alfredo (2016): "Inter vias latrones sum passus (CIL VIII 2728, 18122): morire lungo le strade romane", dins *Statio amoena. Sostare e vivere lungo le strade romane, Atti Convegno Internazionale*, Archeopress, Oxford, 2016, pp. 39-48.

CARUCCI, Margherita (2017): "The Dangers of Female Mobility in Roman Imperial Times", dins Hekster, Olivier (ed.), *The Impact of Mobility and Migration in the Roman Empire, c. 200 B.C. – A.C. 476*. Brill, Leiden, 2017, pp. 173- 190.

CASELLA, Valentina (2017): "I kissed you before I killed you. Alcuni casi di uxoricidio nella Roma antica", *Epigraphica* 79, pp. 275-292.

CLARK, Patricia (1998): "Women, slaves, and the hierarchies of domestic violence. The family of St Augustine", dins Joshel, Sandra R., Murnaghan, Sheila (eds.), *Women and Slaves in Greco-roman culture. Differential Equations*. Routledge, London-New-York, pp. 109-129.

DEL HOYO, Javier; RODRÍGUEZ, Mariano (2017): "Occis{s}a a servo. Asesinato en el corazón de Clunia", *Espacio, Tiempo y Forma. Serie II. Historia Antigua* 30, pp. 173-182.

FUENTE, M. J.; MORÁN, R. (eds.) (2011): *Raíces profundas. La violencia contra las mujeres (Antigüedad y Edad Media)*, Polifemo, Madrid, 2011.

---

¹² Sobre l'actitud estoica enfront a la mort, especialment de persones joves, vegeu PIZZOLATO, 1996.

GUNNELLA, Adda (1995): "Morti improvvise e violente nelle iscrizioni latine", dins Hinard, F. (ed.), *La mort au quotidien dans le monde romain. Actes du colloque organisé par l'Université de Paris IV (Paris-Sorbone 7-9 octobre 1993)*, De Boccard, Paris, 1995, pp. 9-22.

GARCÍA, M. Remedios; GARCÍA DE CASTRO, F. Javier; GALLEGU, Henar (1999): "Mortes singulares: testimonios epigráficos en el Occidente romano", dins Alonso, Ángeles (ed.), *Homenaje al Profesor A. Montenegro*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1999, pp. 473-488.

MOLAS, M.D.; GUERRA, S.; HUNTINGFORD, E; ZARAGOZA, J. (eds.) (2006): *La violencia de género en el mundo antiguo*, Instituto de la Mujer, Madrid, 2006.

PANCIERA, Silvio (2006): "Occisus a malibus", dins Panciera, S., *Epigrafi, Epigrafia, Epigrafisti*, Quasar, Roma, 2006, pp. 977-981 (= Bianca, Concetta (ed.), *Studi di antiquaria ed epigrafia per Ada Rita Gunnella*, Edizioni di Storia e Letteratura, Firenze, 2009, pp. 31-38).

PASQUALINI, Anna (2015): "Femminicidio e stalking nell'antica Roma", *Forma Urbis* 20, fasc. 3, Roma (marzo 2015) [exemplar titulat *Donne nell'antichità: figlie, moglie, sorelle, madri, streghe, sante*], pp. 29-32.

PAVÓN, Pilar (2011), "El uxoricidio de *Iulia Maiana, manu mariti interfecta* (CIL XIII, 2182)", *Habis* 42, pp. 253-268.

PIZZOLATO, L. F. (1996): *Morir giovani. Il pensiero antico di fronte allo scandalo della morte prematura*, Paoline Editoriale Libri, Milano, 1996.

RICCI, Cecilia (2018), *Security in Roman Times. Rome, Italy and the Emperors*. Routledge, New York, 2018.

SILES, Jaime; HERNÁNDEZ, Ricardo (2010), "El epitafio dialogado RIT 668: nueva lectura e interpretación", *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i historia. Actes del Simposi Internacional*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 2010, pp. 437-445.

TÀCIT, *Annals. Text revisat i traducció de Miquel Dolç, vol. II (llibres III-IV); vol. IV (llibres XII-XIII)*, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1965 i 1968.

WILLIAMS, Craig A. (2012), *Reading Roman Friendship*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.